

NYELVÚJÍTÁS FEKETE-AFRIKÁBAN

Minden emberi nyelv folyamatosan újul, mivel beszélői a mindennapi nyelvhasználat során szakadatlanul újítják (változtatják). Ez a jelenség bizonyos történelmi, politikai, kulturális, gazdasági stb. körülmények sajátos halmozódásai esetén kampányszerűvé vagy robbanásszerűvé válhat. E megállapítás Fekete-Afrika mintegy kétezer nyelve esetében is érvényes, természetesen nem minden nyelvre vonatkozóan egyformán. Hogy mikor, hol, milyen erővel bontakozik ki ez a folyamat, számos tényezőtől függ. Nagy jelentőséggel bír e téren az egyes etnolingvisztikai komplexumok földrajzi elhelyezkedése, például a gyarmati időkben (és részben azokat megelőzően, illetve követően is). Az Atlanti- és az Indiai-óceán partvidékén és a nagy folyók (Niger, Kongó, Zambézi) mellékén olyan gazdasági formációk és kereskedőkultúrák alakultak ki, amelyek szinte megkövetelték a nyelvi integrációt, s azt követően a mindenkori etnikai, politikai, gazdasági és kulturális körülményeknek megfelelő nyelvi változásokat, alkalmazkodást, megújulást. Jelentős részben a fentiekkel összefüggésben jöttek létre Fekete-Afrika legtekintélyesebb régi államalakulatai és birodalmai is.

Lássunk ezekre néhány (nem egészen taláalomra) kiemelt példát!

1. A Niger folyó medencéjében, annak is termékeny, úgynevezett „szárazföldi deltájában” és tágabb környékén (a mai Mali területén) jó másfél ezer év óta csaknem folyamatosan különféle nyelvi–etnikai hovatartozású államalakulatok és birodalmak sora váltotta egymást. Legősibbek a mande-kori (*szoninke* és *szuszu* nyelvű) fejedelemségek, amelyekből a középkori Ghána-birodalom nőtt ki és virágzott föl, körülbelül a Kr. u. 4–7. századtól kezdődően a 13. századig. Az annak helyére a 14. századtól feltörekvő (főként a *malinké* etnolingvisztikai csoporthoz kapcsolódó) régi Mali-birodalom idején alakult ki az a *mandingo* néven is sok helyütt említett etnolingvisztikai egység, amelynek részévé lett a mai Mali állam legnépesebb népcsoportja, a bambara által beszélt *bamana* nyelv is. A harmadik, e térségben meghatározó jelentőségű, az előbbiekhöz hasonlóan *mande* nyelvi képlet a *diula*, amely etnikumok fölött álló közvetítő nyelvi (kereskedőnyelvi) szerepet is betölt napjainkig. Ebben a minőségében kilépett eredeti területéről, és széles körben elterjedt a Niger mellékétől az atlanti partvidékig. Mivel számos rokon, nem rokon afrikai, arab és európai (főként francia, kisebb mértékben portugál és angol) elemet is magába olvasztott, máig széles körben alkalmazott, *lingua franca*-típusú, szupraregionális kommunikációs szerepet is ellát.

Az, hogy a *bamana*, a *diula* és a *malinké* nyelvek nem egyesültek, és nem váltak a tágabb értelemben vett térségben általánosan elfoga-

dott nemzeti nyelvvé, magukba olvasztva esetleg több más mande nyelvet és dialektust is, elsősorban a környező történelmi államalakulatok sorsával és a nagyobb lélegzetű népességmozgásokkal hozhatók összefüggésbe. A föltehetően a mai Kamerun és Nigéria határvidékéről időszámításunk kezdete táján, valószínűleg demográfiai robbanás következtében (a bantu nyelvű népek elődeivel együtt) útra kelt félbantuk legnagyobb lélekszámú és a legbonyolultabb történelmi szerepet játszó csoportja, a fulbék a 14–15. század fordulóján megélték első konszolidálódásukat az atlanti partvidékhez közel eső, aranyban gazdag Futa Dzsallon és Futa Toro röghegységeiben. Mialatt csoportjaik nyelvi-etnikai szempontból laza egységgé kovácsolódtak, a Mali Birodalom keleti oldalán, és részben azon belül szintén megszilárdult a szongai etnokulturális csoport, amely végül az addigra már iszlamizálódott Mali sírásója lett. Eközben a Marokkó és Mauritánia felől előrenyomuló muzulmánok újabb hulláma (főként *almohád* és *almoravida* ága) a fulbék zömét is betagolta az iszlám (Nyugat-Afrikában legharciasabb) felekezetébe. Érlelődött a következő nyelvi, etnokulturális, gazdasági, politikai és vallási robbanás.

Az idő rétegei és a bennük lezajlott események eközben nehezen értelmezhetők röviden. Mégis: eközben is folytatódott és (bár csak valamiféle árnyékgazdaság képében, de tudományosan elemezhetően) napjainkig fennmaradt a Szaharán keresztül lebonyolódó, rendkívül összetett karavánkereskedelem. Ez is nyelvi és kulturális hullámokat sodort észak felől a Szahel és a Szudán térségébe. Valamikor az ókorban itt morzsolódtak föl, illetve letek új identitást a legendákba süllyedt *garámontok*. A szintén ókori líbiai kultúra (talán a berberék igazi őseivel együtt) lebomlott a Római-birodalom, és az annak összeomlását követő, kíméletlen iszlám–arab hódítás ideje alatt. Mindkét előző etnokulturális egység súlypontja délebbre helyeződött át. Részben eközben, részben ezt követően történt meg a muzulmán mórok kiűzése Ibériából. Általuk a Magreb gazdasági, politikai, kulturális és vallási szempontból egyaránt (talán túlságosan is) megerősödött. Hamarosan az európaiak is megvetették a lábukat Nyugat-Afrika és a Guineai-öböl partvidékén. A kibontakozó tengeri kereskedelem fokozatosan visszaszorította a Szaharát járó lassú karavánok jelentőségét.

A nyugat-szudáni államalakulatok addig áradó gazdasági forrásai sovány csermelyekké zsugorodtak. A laza szerkezetű birodalmak nem viselheték el tovább belső bomlásuk feszegető erőit sem: valamikori dicsőségük romjain elpuhult, dekadens kultúrákká züllöttek, darabjaira hullottak. Nyelvi integrálódásuk folyamata is megállt. Úgynevezett szent háborúik során rájuk telepedtek a harcias iszlámot képviselő fulbe emírségek, illetve létrejöttek (egészen a Csád-tó vidékéig) az újonnan keletkezett, uraik fulbe nyelvű címe (lamido) után *lamidátusok* néven ismertté vált fulbe pásztorfejedelemségek. A *fulbe* nyelv azonban az (egymással sem rokon) *hausza* és *mande* nyelvektől is gyökeresen

idegen volt. A nagy etnolingvisztikai integráció tehát emiatt sem mehetett végbe.

2. A Csád-tónál találkozott egymással a keletről (Egyiptom és Szudán felől), valamint a nyugatról (a Magreb felől) érkező iszlám, és a vele együtt nyomuló arab nyelv két, Afrikában talán legfontosabb ága is. A nagyszámú csádi nyelv (Meillet-Cohen szerint 157) közül egyik sem emelkedett kisebb szubregionális térségek fölé. Az arab változatai is a legázolt népek nyelveinek „szűrőjén” szivárogtak keresztül, s ezért sok tekintetben erősen eltérőek voltak egymástól. A csádi térségben kialakult két birodalom (időrendben Kanem és Bornu) mindennapi életében ezért sajátos keveréknyelvekre támaszkodott. Keleten (Kanem) csádi és nílusi–szaharai elemek, nyugaton (Bornu) a *hausza* (szintén csádi) nyelvjárások játszottak e téren meghatározó szerepet. A két birodalom sajátos történelmi „libikóka játéka”, a hatalmi központok váltakozása, mozgása miatt egyikükben sem mehetett végbe jelentősebb nyelvi integráció. Emellett erős fulbe réteg rakódott rájuk, majd (a gyarmati időkben) a francia hatás sem maradt el. Mindemiatt nem alakultak ki olyan tömbök, amelyekben végbemehettek volna olyan nyelvújítási (újulási) folyamatok, amilyenek például a *hausza* vagy a *szuahéli* esetében megfigyelhetők.

A *szango* nyelv előretörése a Közép-Afrikai Köztársaságban inkább a politikátörténet, mintsem a belső indíttatású nyelvfejlődési folyamatok körébe sorolható. Szerepe ugyan szupraregionálissá vált, és ma már a nemzeti nyelv szintje felé közeledik, aminek következtében egyre inkább igényli a megújulást, illetve a többé-kevésbé tudatos nyelvújítást.

3. A Kongó-medencében „sávós”, „tömbös” és „szociális” jellegű nyelvi konszolidálódásra egyaránt találhatunk példákat.

3.1. Az első típus jellegzetes képviselője a lingala. A két Kongó állam és a Közép-Afrikai Köztársaság határos területein, az Ubangi és a Kongó folyó mellékén keletkezett a 19. században, a *bangala* (és más bantu nyelvű népek nyelvjárásai) alapján. Regionális, *lingua franca*-típusú közvetítő nyelvként is használják, elsősorban a folyók menti kereskedőkultúrák képviselői. Beszélőinek száma ezért nehezen meghatározható (különböző források az ezredfordulón 4 és 7 millió között értékelik). Sajátos földrajzi helyzete miatt (ugyanis nem kötődik szorosan egyetlen etnikai tömbhöz sem), beszélői nem hoztak létre állami kereteket. Latin betűs írásbeliséggel a 20. század elejétől rendelkezik, használatának intenzitása gazdasági–kereskedelmi körülményektől is függ. Elterjedési területén az elemi iskolák oktatási nyelve. Lingala rádió- és televízióadások is léteznek. Szókészletének számottevő része francia eredetű. A vele foglalkozó kutatóintézet (Brazzaville) programszerűen törekszik a francia (és más európai [portugál, angol]) jövevénylemek bantu tövekkel való helyettesítésére is nyelvtanának tökéletesítésére.

3.2. A tömörszerű nyelvi integráció régió belüli példáját legjobban a *kikongó* nyelv szolgáltatja. A lingálával szemben ez határozottan állami keretek (a Kongó-királyság [majd -birodalom] keretei) között jött létre a Kr. u. 14–15. században. Az egyre több szomszédos fejedelemséget bekebelező Kongó állam rendkívül bonyolult bürokratikus rendszert alakított ki létezése gazdasági alapjainak biztosítására. Fénykorában (15–16. század fordulója) ez a rendszer jobban működött, és összetettebb volt az európai országokéinál. Egyes kutatók az adott időszakban például csak a perui inka birodalomban látják ilyen szervezeti szempontból méltó párját. Többek között ennek az államigazgatási apparátusnak a fenntarthatósága indokolta a Fekete-Afrikában páratlan nyelvi fejlődést. Mivel eleve szükségszerűen nyitott volt más (bantu) nyelvek felé, és azok bekebelezésére (is) törekedett, könnyen adott helyt az európai (főként portugál, majd később francia) elemek beépülésének is.

A Kongó-királyság vezető rétege fölismerte a kereszténységben rejlő (az állam megszervezése és működő képességének fenntartása szempontjából is lényeges) előnyöket. Annak segítségével tett szert korai (16. századi) írásbeliségre. Az egyre nagyobb számú portugál jövevényelem ugyanakkor már-már a „működőképességét” (tömegek általi közérthetőségét) veszélyeztette. A birodalom széthullása (18–19. század) nyomán ezért sajátos „öntisztuláson” esett át. Ennek eredményeképpen a regionális (a két Kongó állam, Angola és Gabon határos területein érvényesülő) közvetítő szerepe máig hatékony eszközként tartja életben. Sajátos jelenség, amint a portugál jövevényelemek jelentős része kihull az idő rostáján (elsősorban a katolikus liturgia nyelvezetében marad fenn), a francia jövevénytörzsek jelentős részének szerepét szintén bantu törzsek veszik át, ugyanakkor újabb francia (és angol) műveltségi és tudományos terminológiák is teret nyernek.

3.3. A *monokutuba* egyedülálló etnoszociális és etnolingvisztikai integrálódási folyamatok eredménye. A *koiné*-típusú közvetítő nyelv a 20. század elején kovácsolódott össze a Kongó folyó torkolatvidékétől befelé haladva, a Kongó-medence nyugati harmadában. Napjainkban a két Kongó állam és Angola területén használja (első, második, illetve harmadik nyelvként, a sajátja és/vagy a francia és a portugál után) csaknem tízmillió ember. A „gyarmati nyelvek” (francia és portugál) után szintén interetnikus kommunikációs eszköz szerepét látja el. Eredetileg a *kikongó* nyelv képezte az alapját, de a 20. század folyamán nagyszámú *lingala*, *francia* és *portugál* elemmel gazdagodott. Az utóbbi évtizedekben angol jövevénytörzsek is szép számmal meghonosodtak benne. Eredetileg tonális nyelv volt, teljes értékű bantu grammatikával, amely mára jelentős mértékben leegyszerűsödött. A szemantikai értékű tónusok fokozatosan visszaszorulnak. Latin betűs írásbeliséggel (sajtó, könyvkiadás, [rádió, televízió]) az 1960-as évek végétől rendelkezik. Mint Fekete-Afrikában oly sok helyütt, a *monokutuba* esetében is mutatkoznak törekvések az európai jövevénytörzsek bantu elemekkel való fölváltására.

4. A dél-afrikai térség egész Afrika talán legsajátosabb és legösszetettebb nyelvi (integrálódási és dezintegrálódási) folyamatainak tere volt, a 16–17. századtól napjainkig. Itt zárult össze a nagy bantu expanzió „harapófogója” a Kalahári, a Namib-sivatag és a Fokföld területére visszaszorult *koiszan* nyelvű népek körül. Ez utóbbiak nyelvei is jórészt visszaszorultak: szomszédos bantu és előrenyomuló európai (afrikánsz és angol) nyelvek voltak rájuk hatással, nagyszámú lexikális elem átvételétől egészen a nyelvváltásig.

4.1. Ide érkeztek a 17. század közepétől jelentős számban azok a fehér emberek (németalföldi és francia kálvinista vallási menekültek), akikből néhány nemzedék ottléte után a búrok, majd afrikánerek váltak. Nyelvük, az *afrikánsz* leegyszerűsödött nyelvtannal rendelkező holland, amelyet jelentős számú afrikai (bantu és koiszan), francia, angol és indiai elem is gazdagít. Képviselőinek nagy területen való szétszórtsága következtében jelentős különbségeket hordozó nyelvjárásokra tagolódik, amelyek azonban (részben tudatos purista törekvéseknek köszönhetően) akadálytalanul kölcsönösen érthetőek maradtak. Fokföld északi peremén és a nagyobb búr tömbök által lakott területeken (a volt Orange Szabad Állam, Ciskei, Transkei, Transvaal egyes vidékein), az angolt megelőzve megmaradt első számú interetnikus közvetítő nyelvként. Számottevő szépirodalmi hagyományokkal, fejlett médiával rendelkezik, több egyetem oktatási nyelve.

4.2. A 18–19. század fordulóján a bantu nyelvű *nguni* csoport egyes nagyobb lélekszámú képviselői (csvana, kosza, szoto, szvázi, zulu) megindultak a nemzetté válás útján. A politikai, gazdasági és katonai egységesülést célzó kísérletekre korábban, már a 19. század első felében sor került többségük esetében. Leglátványosabban ez Csaka zulu király (egyébként tiszavirág-életű) birodalmában sikerült az 1820-as években. A nyelvi–kulturális integrálódás csak a 19. század utolsó évtizedében vett lendületet. Vallási szövegek (biblia-részletek, a liturgia elemei, keresztény folyóirat-kezdemények) ugyan már korábban, az 1850-es évektől megjelentek, de konkrét szerzők (Bokwe K., Javabu T., Mqhayi K., Plaatje T., Soga T. és mások) nevéhez köthető alkotások csupán a 19–20. század fordulóján. Az egyes említett nyelvek egységesülésének, irodalmi igényű változatainak kialakulását meghozó időszakot nevezi Keszthelyi¹ *bantu aranykornak*. A *kosza* nyelv azért is rendelkezett bizonyos előnyökkel e téren, mert hordozóinak jelentős része az afrikai és európai lakóterületek határán helyezkedett el, tehát szükségszerűen gyarapodott olyan ismeretekkel, amelyek a nyelv egységesülését és gazdagodását is elősegítették. A fehér hódítással szembeni hosszan tartó és időnként sikeres ellenállás (kaffer háborúk) szintén hozzájárult az afrikai népesség etnikai, kulturális és nyelvi integrálódásához, öntudatának megszilárdulásához.

¹ Keszthelyi 1971, 92–99. old.

4.3. A dél-afrikai térség legkülönösebb nyelvi képződménye a szinte kaleidoszkóphoz hasonlóan változó arculatot mutató *fanakalo/fanagalo* (angol gúnynevéen *isipiki*). Ez a Dél-Afrikai Köztársaság, Lesotho, Szváziföld, Mozambik, Botswana és Zimbabwe határos területein elterjedt, *koiné*-típusú keveréknyelv szociális szempontból is különleges. A bányászatban, iparban és nagygazdaságokban bérmunkát vállaló fekete munkások alakították ki a 20. század folyamán egymás közötti, valamint a fehérekkel való nyelvi érintkezés biztosítására. Nyelvtana a használhatóság határáig egyszerű, szókészlete angol, afrikánsz, arab, portugál, maláj, hindi, kosza, zulu és más bantu nyelvek sajátosan gyakorlatias egyvelege. Nincs olyan etnokulturális csoport, amely a magáénak tekintené, ami valószínűleg elősegíti egyre szélesebb körben való elterjedését. Bizonyára ennek köszönhetően vált népszerűvé „*konyhakaffer*” csúfneve is. Szókészlete területi és időbeli vonatkozásban egyaránt viszonylag gyorsan és rugalmasan változik. Városokban az európai és ázsiai, egyes etnikai területeken a helyi nyelvek, elterjedésének keleti sávjában a portugál és az arab-szuahéli elemek a „legaktívabbak”. Beszélőinek száma jó néhány millió, és egyre gyarapszik. Történetek (és máig történnek) – mindeddig csekély sikerrel kecsegtető – kísérletek nyelvtanának konszolidálására és írásbelisége alapjainak megteremtésére.

5. A szuahéli nyelv kialakulása, megszilárdulása és változásai

5.1. A leendő szuahéli nyelv szubsztrátuma a Kr. u. 1. évezred első felében jöhetett létre a kelet-afrikai partvidéken, túlnyomórészt a frissen odaérkező, ott megtelepedő és egymással elkeveredő bantu nyelvű népcsoportok nyelvjárásainak alapján. Már egységesülésének kezdeti szakaszában szükségszerűen érték (főként lexikális) hatások a helyi őslakosság (a kiszorított, illetve bekebelezett *koisan* nyelvű csoportok) és a szomszédos *kusita* nyelvű népek részéről. Ezek elemei ma már csak bonyolult eszközökkel, áttételesen és nyomokban mutathatók ki, elsősorban korai (18–19. századi) folklórföljegyzésekből, másolatokban fennmaradt, középkori eredetű krónikák utalásaiból stb.

5.2. Az első évezred közepétől már föltételezhetők (iszlám előtti) perzsa és arab kapcsolatok Kelet-Afrika és Ázsia között. A korábbi egyiptomi és etiópiai látogatások nyomai e térség kultúráiban közvetlenül ma már egyáltalán nem mutathatók ki. A lényegében legendák körébe sorolható perzsa (sirazi) eredettudat maradványai viszont még a 20. század közepén is éltek. (Vö. a Zanzibár korabeli vezető politikai erejét képező, 1964-ig főnállt Afro-Shirazi Party elnevezését.) A legkorábbi, és a már az iszlám terjeszkedésének idején tapasztalható arab befolyás nyelvi–kulturális elemei bizonyossággal nem választhatók külön a későbbiektől.

5.3. Az a tény viszont, hogy az iszlám szunnita ágának különféle irányzatai és szektái (a 9–10. század fordulójától kezdődően) alig pár emberöltő alatt gyakorlatilag a kelet-afrikai partvidék Mogadisho (Szo-

mália) és Sofala (a mai Beira [Mozambik]) közötti szakaszára kiterjesztették befolyásukat, a korábbi erőteljes arab nyelvi és kulturális jelenlétről tanúskodik. Az arabok a magukkal hozott vallás, az iszlám, annak jogrendszere, irodalma és kultúrája terjesztése révén az írásbeliség meghonosodásához is hozzájárultak. Ekkorra már Perzsia is muzulmánná lett, így további kelet-afrikai jelenlétének nem voltak számottevő akadályai. Ugyanakkor jelentősebb lélekszámú népességelemek egészen a 19. századig nem érkeztek Perzsia vagy Arábia felől a szuahéli partvidékre. Ugyanis a tengeri kereskedelemben lényegében csak férfiak vettek részt (csekély számban), így nagyobb kolóniák létrejöttére nem kerülhetett sor. A hajós kereskedők egy része viszont szinte akadálytalanul épülhetett be a helyi társadalmak felső rétegeibe, ami által kormányzati tapasztalatai és gazdasági ereje segítségével hozzájárulhatott a kialakulóban lévő szuahéli városállamocskák növekedéséhez és megszilárdulásához.

5.4. Amikorra a kenyai partvidék északi részéhez tartozó Lamu szigetcsoport városaitól, a mai Tanzánia és Mozambik határán fekvő Kilwáig fölvirágoztak a kisebb-nagyobb szuahéli szultánságok (számuk az évszázadok során 10–20 között ingadozott), Kelet-Afrika partjai előtt (a 15. század elején) megjelentek az első portugál kereskedő- és hadihajók. A szuahéli világban ennek hatására pillanatnyi föllendülés következett be. Ugyanis az új jövevények csak a tapasztalt afrikai hajósok segítségével juthattak el biztonságosan és a legrövidebb idő alatt a hón áhított Indiába. Hamarosan fény derült azonban az újonnan érkezettek és a régiek közötti döntő különbségre: míg a perzsák és arabok jelentős része otthont, de legalábbis rokoni kapcsolatokat keresett Kelet-Afrikában, az európaiak csupán hegemoniára és haszonra törekedtek. Mindig csak a „királyságot” (port. *'reino'*) emlegették, ezért lett szuahéli nevük *wareno*, országuk *Ureno* és nyelvük *kireno*, sőt, még a náluk jóval később érkező britek megfelelő elnevezései (*waingereza*, *kiingereza*, *Uingereza*, port. *'ingelésé'*= *angol*) is tőlük származnak. Ágyúikkal hamarosan szétzúzták a szuahéli városállamok törékeny falait, a helyi animista vallási hiedelmekkel sajátos módon együtt élő iszlámra ráterítették a katolikus kereszténység halotti lepelnek szánt takaróját. Emellett természetesen hasznos és haszontalan jövevénytörzsek sokaságával árasztották el a szuahéli nyelvet.² Emléküket mára csak néhány omladozó erődtítmény és a (más hatások miatt csökkenő számú) fent említett szavak őrzik. A szilárd bantu nyelvtani szerkezetre (az arabokhoz és perzsákhoz hasonlóan) a portugálok sem voltak semmilyen mérhető hatással.

5.5. A visszaszoruló portugálok helyét ismét arabok foglalták el. Dél-Arábia (sokak szerint a történelmi „Boldog Arábia” [Arabia Felix]) és a Hadramaut korábbi befolyásából alig maradt valami. Helyettük a

² Vö.: Füssi Nagy, 1998.

már szintén jelen lévő omániak kerekedtek felül. Ez a tény újabb lendületet adott a „klasszikus” arab nyelv és kultúra meghonosodásának, mivel sem Dél-Arábia, sem a Hadramaut nem tartozott az utóbbi szoros kötelékébe. A 18–19. század fordulójára a Perzsa-öböl térsége tűzfészekké vált. Az ománi szultán (Szejjid Szaid), akinek ekkorra már tekintélyes birtokai voltak a szuahéli partvidéken és főként a nagyobb szigeteken, 1841-ben (másutt: 1832-ben) Zanzibárba tette át székhelyét. A szuahéli városállamok nagy része ekkorra dicső múltjára büszke szerény halászfalukká, földműves és kereskedő közösségekké zsugorodott. A zanzibári szultánság területi terjeszkedése ez utóbbiakra nagy hatással volt nyelvi, kulturális és szociális szempontból egyaránt. Például szupraregionális lendületet vett a korábban is létezett elefántcsont- és rabszolga-kereskedelem. Mindkettő központja hosszú időre Zanzibár maradt, ezért az ottani nyelvjárás (*kiunguja*) terjedt el a szárazföldön is a legnagyobb területen és mértékben.

5.6. A Zanzibári Szultánság már-már meghatározó helyi hatalommá vált, amikor megjelentek a térségben az újabb, és ezúttal sikeresebb európai gyarmatosítók. Francia és amerikai érdekek is körvonalazódtak, de tartósabb hatást csak a németek és a britek gyakoroltak Kelet-Afrika és a szuahéli nyelv sorsára. A német gyarmati területeken (Tanganyika és Ruanda-Urundi) az alig néhány évtizedes német politikai, kulturális és nyelvi befolyás történelmi távlatokban nem bizonyult igazán jelentősnek. A téma szempontjából fontos nyelvi (lexikális) elemek, például *Dachi* (‘német’), *shule* (‘iskola’) stb. már régen angol megfelelőikkel (*Jerumani*, *skuli*) is rendelkeznek. Az 1. világháborút követően a szuahéli nyelv elterjedési területének túlnyomó részén az angol nyelv befolyása nyert meghatározó szerepet (csak Burundi, Ruanda és Kongó [Kinshasa]) érintett keleti része került a frankofón övezetbe). Nagy számú angol jövevényszó honosodott meg a szuahéliben a 20. század folyamán. Bizonyos tudományos, jogi és politikai részterületeken ez máig folytatódik. Ám, mint eddig is minden esetben, a szókészletben bekövetkezett változások lényegében nem érintették a szuahéli nyelv grammatikáját. Más kérdés, hogy e grammatika leírása a 19. század közepétől indoeurópai klisék felhasználásával történt (vö. a magyar nyelv latin „kényszerzubbonyát”), és a mai nyelvújítási törekvések letéteményesei egyik fő feladatuknak a szókészlet jelentős átalakítása mellett a nyelvten „bantuízálását” tekintik.

5.7. A gyarmati időszak azonban termékenyen hatott a szuahéli nyelv végső egyesítésének folyamataira is. A hatóságok többé-kevésbé tudatos közreműködésével jött létre a kelet-afrikai nyelvi fejlődés „állatorvosi lova”, az ún. „standard swahili”. Ilyen nyelv ugyanis nincs, és valószínűleg soha nem is létezett. A kialakítására irányuló törekvések viszont teret engedtek a zanzibári nyelvjárás (*kiunguja*) terjeszkedésének, és végül is jelentős részben annak alapján terjedt el az ún. „tisza szuahéli” (Kiswahili safi), a modern irodalmi nyelv, közigazgatás és

köznyelv gerince. A 20. század közepére ez magába olvasztotta a hivatali nyelvezetnek szánt, ún. „kormányzati nyelv” (Kiswahili cha serikali) életképes elemeit. Mindez hozzájárult a máig létező, körülbelül 20 szuahéli nyelvjárás részleges egységesüléséhez, a közöttük lévő különbségek jó részének fölszámolódásához. Keletkeztek mindezek mellett különös nyelvi „anomáliák” is. Ilyenek például a főként a partvidéki városokban nagy számban élő indiai kereskedők (*mabanyani*) „keréketört” szuahélije, a Kibanyani, vagy a Kenyai-magasföldön a 20. század első felében szintén jelentős tömeget alkotó fehér telepesek és a helyi népesség közötti érintkezést szolgáló csökevényes Kisetla (a *settler* ’telepes’ angol szó nyomán). Ezt ismerhette, és bizonyára ennek alapján írta egyik könyvében pontatlanul a következőt Karen Blixen:

„A régi kereskedelmi kapcsolat nyomait őrzi az ország nyelve. Kelet-Afrika minden népcsoportja más nyelvet beszél, azonban a Magasföldön mindenfelé értik az egyszerű, *nyelvtan nélküli* lingua francát, a szuahélit, a part-menti népek nyelvét (kiemelés tőlem – F. N. G.). [...] én is a szuahélit használtam a bennszülött munkásokkal és szolgákkal a farmon, de mivel a farm a kikujuk földjén volt, az általunk kialakított helyi zsargonba számos kikuju szó és kifejezés került.”

Itt tanulságos, és ugyanakkor veszedelmes jelenséggel állunk szemben: a szuahéli korai európai használói és leírói nem érzékelték, még kevésbé értették a „bantu nyelvtan” lelkét és szabályait. Így keletkezett a helyenként napjainkig föl-fölbukkanó korlátolt előítélet, amely szerint (nyilván a jelentős számú jövevényszó miatt) a szuahéli nem egyéb „elrontott arabnál”.

5.8. A kelet-afrikai országok függetlenné válása (1960-as évek eleje) óta főként Tanzániában, kisebb mértékig Kenyában és Ugandában, tudományos alapokon zajlik a szuahéli nyelv megújításának nem könnyű kísérlete. A legfontosabb feladatnak a szókészlet átfésülését, és ahol lehetséges, bantuizását tekintik. Ettől függetlenül napról napra szaporodnak például a nairobi szlengben az olyan torzszülöttek, mint *madogi makali*, a *mbwa wakali* (a. m. ’harapós kutyák’) helyett. Itt a szuahéli szó (*mbwa* ’kutya’) helyére angol elem tolakszik, ráadásul a szuahéli nyelvtan szabályainak talán távolról megfelelő módon, mégis az eredetitől eltérő névszóosztályba sorolva. Tucatjával hozhatnánk föl a példákat, de ilyen példatár helyét inkább egy, csak ennek a kérdésnek szentelt későbbi tanulmányban látjuk biztosítottnak.

Más, szintén vitatható jelenség az idegen (személy)nevek szuahelizálása. Egy „köztes”, összehasonlító példa: a magyar olvasóközönség, bármennyire is vitatható, megszokta és elfogadta a Verne Gyula-féle formák némelyikét, de a kabarétréfában született *Kövér Oroszlánnal* (Lev Tolsztoj) már aligha tudnánk mit kezdeni. Ezek között helyezkednek el valahol olyan szuahéli formák, mint *Juliasi Kaizari* (Julius Caesar) vagy *Kalo Makso* (Karl Marx) stb.

Találkozunk tétova kísérletekkel a tudományos terminológiák területén is. Ezek egy része szemléleti, másik része nyelvi indíttatású, harmadik része egyszerre törekszik mindkét aspektus érvényesítésére. Lássunk egy három tagból álló példasort az utóbbi jelenség illusztrálására: a fizikai embertan területén többféle árnyalatú új terminológia megteremtésére törekednek a szuahéli nyelvújítók. Az *europid* (rassz) helyett a *wayuronodi*, a déli embertípus jelölésére a *wkapsonodi* (a Baktérítő neve utáni), illetve az északi helyett a *wakansonodi* (a Rákterítő neve utáni) terminusokat ajánlják egyesek.

Sajátos jelenség, rendszerint a purista törekvések kudarcát követően, egyes meghonosodott arab, angol, indiai stb. szóalakok eredetihez közelítő formájának népszerűsítése. Ilyenek például az *elfu ishirini* ('húszezer') alak helyett javasolt *ishrin elf*, vagy a szóközi toldalék-magánhangzó eltávolítása olyan szavakból, mint az angol eredetű *bais(i)keli* ('bicikli'), *kris(i)masi* ('karácsony'), vagy éppen a hindi *mish(i)kaki* ('nyársonsült') stb.

Talán látható, hogy a szuahéli nyelvben (de kisebb-nagyobb mértékben számos más, szélesebb körben elterjedt fekete-afrikai nyelvben is) megfigyelhetők a nyelvújítási törekvések különféle, számunkra olykor talán idegenszerű példái. Találkozhatunk a purizmus, a nyelvi gyakorlat alapján szinte kínálkozó, vagy éppen mesterkélt szóalkotás, a helyesírási, nyelvtani, irodalmi újítások sokféle megnyilvánulásával. Mindezek hasznosságát és/vagy eredményességét a következő évtizedek nyelvhasználói döntenek majd el.

(in: GECSŐ Tamás szerk.: *Természetes nyelvek – mesterséges nyelvek*, 2003, Budapest, Tinta Kiadó, 33–40. old.)

Irodalom

BLIXEN, K. (DINESEN, I.)

1998 *Árnyék a fűvön*, Budapest.

FÜSSI NAGY Géza

1980 Az afrikai nyelvek és a szuahéli nyelv a harmadik világ nyelvi képében, in: *Nyelvi rendszer és nyelvhasználat*, Budapest, 342–361. old.

FÜSSI NAGY Géza

1982 *Bevezetés az afrikaisztikába*, Budapest.

FÜSSI NAGY Géza

1983 *A szuahéli nyelv mint a nemzeti integráció eszköze Kelet-Afrikában*, Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézet, Műhelytanulmányok.

FÜSSI NAGY Géza

1986 *Ethnocultural Processes in East Africa, Africana Budapest*, 2., 52–58. old.

FÜSSI NAGY Géza

- 1990 Néhány szó a szuahéli nyelvjárásokról, in: HAVAS Ferenc – HORVÁTH Katalin – LADANYI Mária szerk.: *Emlékkönyv Zsilka János professzor 60. születésnapjára*, Budapest, ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, 66–71. old.

FÜSSI NAGY Géza

- 1998 Jövevényszók a szuahéli nyelvben, *Africana Hungarica*, I, 1, 5–22. old.

GREENBERG, J.

- 1955 *Studies in African Linguistic Classification*, New Haven.

KESZTHELYI T.

- 1971 *Az afrikai irodalom kialakulása és fejlődése napjainkig*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

MEILLET, A. – COHEN. M.

- 1952 *Les langues du monde*, Paris.

WESTERMANN, D.

- 1952 African Linguistic Classification, *Africa*, XXII, 3., 250–256. old.

ZSUKOV, A.

- 1983 *Kultura, jazik i lityeratura szuahili*, Leningrád.